

Η έννοια της Κοινωνικής Διάστασης της Ανώτατης Εκπαίδευσης όπως εμφανίζεται στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνιας από το 1999 μέχρι το 2019

Ανδριάννα Ιωαννίδη¹
Φοιτήτρια MaHep

Abstract

The present study examines the concept of "Social Dimension", as presented in the Bologna Process from 1999 to 2019. At first, the content of this term is studied and then it is examined whether and to what extent Social Dimension is implemented. The main conclusions provided by the Joint Announcements of the meeting of European Ministers and other formal texts referring to the Bologna Process, are that in the context of Social Dimension several concepts are involved. Those concepts include mobility, access to Higher Education, equality, lifelong learning, studying conditions and student's personal development, which are analyzed individually. Furthermore, it appears that the Social Dimension of Higher Education was firstly introduced in the Bologna Process as a general term and throughout the duration of the meeting in the context of the Bologna Process and the Seminars which were conducted, it was associated with different concepts and its content referred to more specialized matters. Finally, it is concluded that Social Dimension is not a priority in the agenda of the Bologna Process, due to inaccuracies in its own definition and other weaknesses of the state members that take part in the Bologna Process.

Keywords

Social Dimension, Higher Education, Bologna Process

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την έννοια της «Κοινωνικής Διάστασης», όπως παρουσιάζεται στην Διαδικασία της Μπολόνιας από το 1999 έως το 2019. Αρχικά μελετάται το περιεχόμενο της έννοιας αυτής και έπειτα εξετάζεται το αν και κατά πόσο η Κοινωνική Διάσταση υλοποιείται σήμερα. Τα βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των κοινών Ανακοινωθέντων των συναντήσεων των Υπουργών αλλά και από άλλα επίσημα κείμενα που αναφέρονται στην Διαδικασία της Μπολόνιας, είναι ότι στο περιεχόμενο της Κοινωνικής Διάστασης περιλαμβάνονται διάφορες έννοιες. Αυτές είναι η κινητικότητα, η πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση, η ισότητα, η δια βίου μάθηση, οι συνθήκες φοίτησης και η προσωπική ανάπτυξη του φοιτητή, οι οποίες αναλύονται η κάθε μια ξεχωριστά. Ακόμα, φαίνεται ότι η Κοινωνική Διάσταση της Ανώτατης Εκπαίδευσης εισήχθη στη Διαδικασία της Μπολόνιας ως μια γενική έννοια και στην συνέχεια κατά τη διάρκεια των συναντήσεων στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνιας και των Σεμιναρίων που πραγματοποιήθηκαν, συσχετίστηκε με άλλες έννοιες και το περιεχόμενό της αναφερόταν σε πιο εξειδικευμένα ζητήματα. Τέλος διαπιστώνεται ότι η Κοινωνική Διάσταση δεν αποτελεί προτεραιότητα στην ατζέντα της Διαδικασίας της Μπολόνιας, γεγονός που οφείλεται τόσο σε αδυναμίες του ίδιου του ορισμού της όσο και των κρατών-μελών που συμμετέχουν στην Διαδικασία της Μπολόνιας.

Λέξεις κλειδιά

Κοινωνική Διάσταση, Ανώτατη Εκπαίδευση, Διαδικασία της Μπολόνιας.

---

¹ iandriana11@gmail.com

Εισαγωγή

Βασικό θέμα στην παρούσα μελέτη αποτελεί η έννοια της Κοινωνικής Διάστασης της Ανώτατης Εκπαίδευσης όπως αυτή παρουσιάζεται στην Διαδικασία της Μπολώνιας από το 1999 μέχρι και σήμερα. Στόχος της εργασίας είναι η μελέτη της έννοιας της Κοινωνικής Διάστασης, τόσο ως προς το περιεχόμενό της όσο και ως προς τη θέση της στην ατζέντα της Μπολώνιας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου γίνεται βιβλιογραφική επισκόπηση και μελετώνται επίσημα κείμενα πολιτικής της Διαδικασίας της Μπολώνιας. Αρχικά εξετάζεται το περιεχόμενο της έννοιας και έπειτα μελετάται τι συμβαίνει με την Κοινωνική Διάσταση σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται προσπάθεια ορισμού της έννοιας της Κοινωνικής Διάστασης. Από την εμφάνιση της έννοιας στην πρώτη συνάντηση των Υπουργών το 2001 στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολώνιας μέχρι και την τελευταία συνάντηση των Υπουργών το 2018 ο όρος αυτός έχει υποστεί αλλαγές στο περιεχόμενό του. Ύστερα από την μελέτη των Κοινών Ανακοινωθέντων που προκύπτουν από τις συναντήσεις των Υπουργών παρατηρείται ότι στο περιεχόμενο του όρου περιλαμβάνονται διάφορες έννοιες οι οποίες αναλύονται η κάθε μια ξεχωριστά στο έτος ώστε να προκύψει, αν αυτό είναι εφικτό, ένας ορισμός για την Κοινωνική Διάσταση. Τέλος καταγράφεται η κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα η Κοινωνική Διάσταση, η αντίληψη που επικρατεί σχετικά με την έννοια αυτή και αν και κατά πόσο υλοποιείται σήμερα. Ακόμα γίνεται αναφορά στους λόγους για τους οποίους η Κοινωνική Διάσταση δεν αποτελεί προτεραιότητα στην ατζέντα της Μπολώνιας σήμερα.

1. Η Κοινωνική Διάσταση στη Διαδικασία της Μπολώνιας (2001-2019)- προσπάθεια ορισμού της έννοιας

Στην ενότητα αυτή γίνεται προσπάθεια αποσαφήνισης του όρου «Κοινωνική Διάσταση», όπως αυτός παρουσιάζεται στην Διαδικασία της Μπολώνιας από το 2001, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά ο όρος αυτός μέχρι και το 2019. Ύστερα από μελέτη των κοινών Ανακοινωθέντων που προκύπτουν από τις συναντήσεις των Υπουργών αλλά και από άλλα επίσημα κείμενα που αναφέρονται στην Διαδικασία της Μπολώνιας διαπιστώνεται ότι στο περιεχόμενο του όρου «Κοινωνική Διάσταση» περιλαμβάνονται οι έννοιες κινητικότητα, πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση, ισότητα, δια βίου μάθηση, συνθήκες φοίτησης και προσωπική ανάπτυξη του φοιτητή, οι οποίες

αναλύονται η κάθε μια ξεχωριστά. Ακόμα ο εν λόγω όρος χαρακτηρίζεται από μεταπτώσεις στο περιεχόμενό του οι οποίες παρουσιάζονται χρονολογικά ανά έτος συνάντησης. Τέλος, καταγράφονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν σχετικά με την προσπάθεια ορισμού του πολυδιάστατου αυτού όρου.

1.1 Η έννοια «κινητικότητα»

Ο όρος «κινητικότητα» είναι ένας από τους όρους που περιλαμβάνονται στο περιεχόμενο της Κοινωνικής Διάστασης. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στο κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας το 2001, οι Υπουργοί τόνισαν την Κοινωνική Διάσταση της κινητικότητας επισημαίνοντας ότι δεσμεύονται να επιδιώξουν *«την άρση όλων των εμποδίων στην ελεύθερη κυκλοφορία των φοιτητών, των εκπαιδευτικών, των ερευνητών και του διοικητικού προσωπικού»* (Communiqué, 2001). Μετά από το κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας και πριν από την επίσημη συνάντηση του Βερολίνου το 2003 πραγματοποιήθηκαν σεμινάρια στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνιας (Kladis, 2004), στα οποία αναφέρθηκε και το ζήτημα της κινητικότητας των φοιτητών (Zgaga, 2015). Η κινητικότητα συνέχισε να περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο της έννοιας της Κοινωνικής Διάστασης και στην επόμενη επίσημη συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Βερολίνο, ωστόσο εδώ τονίζεται ένα πιο εξειδικευμένο ζήτημα που αφορά τη δυνατότητα των φοιτητών που μετακινούνται να μεταφέρουν στον τόπο μετακίνησής τους τα δάνεια και τις υποτροφίες που τυχόν παίρνουν στη χώρα τους (Kladis, 2004), γεγονός που δεν είχε αναφερθεί σε προηγούμενη συνάντηση. Το ζήτημα της κινητικότητας φαίνεται να μελετάται πιο εκτεταμένα στο κοινό Ανακοινωθέν του Μπέργκεν το 2005. Οι Υπουργοί παροτρύνουν την Ομάδα Παρακολούθησης μέχρι το 2007 να πραγματοποιήσει *«την παρουσίαση συγκρίσιμων δεδομένων σχετικά με την κινητικότητα του προσωπικού και των φοιτητών καθώς και με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των φοιτητών στις συμμετέχουσες χώρες ως βάση για μελλοντική απογραφή και υποβολή εκθέσεων εγκαίρως για την προσεχή Υπουργική συνάντηση»* (Communiqué, 2005). Κατά την περίοδο 2005-2007 δημιουργήθηκε η ομάδα εργασίας της Μπολόνιας για την Κοινωνική Διάσταση και για τα στοιχεία της κινητικότητας του προσωπικού και των φοιτητών στις συμμετέχουσες χώρες, Bologna Follow Up Group- Working Group for the Social Dimension (BFUG-WGSD). Η ομάδα αυτή έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο καθώς το κύριο έργο για την Κοινωνική Διάσταση πραγματοποιήθηκε από αυτή. Πιο συγκεκριμένα, η BFUG-WGSD διαμόρφωσε *«Συστάσεις για την Κοινωνική Διάσταση και Δεδομένα για την Κινητικότητα του*

Προσωπικού και των Φοιτητών στις Συμμετέχουσες Χώρες» (Communiqué, 2007), που αποτελεί το πιο εκτεταμένο κείμενο στο επίπεδο της Μπολώνιας με επίκεντρο την Κοινωνική Διάσταση. Η BFUG-WGSD ανέλυσε την Κοινωνική Διάσταση μέσω του φακού της κινητικότητας σε δύο μέρη: την "Κοινωνική Διάσταση στη χώρα καταγωγής του φοιτητή» και την "Κοινωνική Διάσταση της κινητικότητας" (Kooij, 2015).

1.2 Οι έννοιες «πρόσβαση» και «ισότητα»

Εκτός από την έννοια της κινητικότητας, στο περιεχόμενο της Κοινωνικής Διάστασης περιλαμβάνονται οι έννοιες «πρόσβαση» και «ισότητα». Στα σεμινάρια που πραγματοποιήθηκαν πριν από τη δεύτερη επίσημη συνάντηση στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολώνιας, γίνεται συζήτηση για τη συμμετοχή των φοιτητών στην Ανώτατη Εκπαίδευση, (Zgaga 2003: 51 όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Στο Ανακοινωθέν του Βερολίνου, παρατηρείται ότι γίνεται αναφορά σε πιο εξειδικευμένα θέματα που σχετίζονται με την Κοινωνική Διάσταση, όπως είναι το ζήτημα των ίσων ευκαιριών στην πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση, «να καταστεί η πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση εξίσου προσιτή σε όλους τους πολίτες, στη βάση των ικανοτήτων τους, με κάθε δυνατό μέσον» και «η ανάγκη αύξησης της ανταγωνιστικότητας πρέπει να εξισορροπηθεί με το στόχο της βελτίωσης των κοινωνικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης με σκοπό την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Communiqué, 2003, σ. 1). Εδώ η Κοινωνική Διάσταση έχει εξισορροπητικό ρόλο και αυτό σημαίνει ότι θα δώσει έμφαση στα κοινωνικά χαρακτηριστικά του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης και θα αντισταθμίσει την ανάγκη για ανταγωνιστικότητα, που είχε πρωταρχικό ρόλο μέχρι τώρα. Η εξισορρόπηση αυτή αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής κι συνάμα στον περιορισμό των κοινωνικών ανισοτήτων τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Zgaga 2003: 79 όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Παράλληλα, στο Ανακοινωθέν του 2007 στο Λονδίνο αναφέρεται ότι «η Ανώτατη Εκπαίδευση πρέπει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και στη μείωση των ανισοτήτων» (Communiqué, 2007). Επομένως σε αυτό το Ανακοινωθέν τονίζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια το όραμα της Διαδικασίας της Μπολώνιας σχετικά με τους στόχους της Ανώτατης Εκπαίδευσης, που τονίζουν μεταξύ άλλων τις πτυχές της ισότητας (Curaaj, 2018). Το Ανακοινωθέν της Λουβέν, που εγκρίθηκε τον Απρίλιο του 2009, δίνει έμφαση στη δίκαιη πρόσβαση

στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Ένα σημαντικό βήμα μπροστά, σε επίπεδο ρητορείας τουλάχιστον, έγινε σε αυτό το Ανακοινωθέν, καθώς κάθε χώρα που συμμετείχε στις συζητήσεις της Μπολόνιας παροτρύνεται: «...να θέσει μετρήσιμους στόχους για τη διεύρυνση της συνολικής συμμετοχής και την αύξηση της συμμετοχής» (Curaj, 2015). Η «Ομάδα Εργασίας Κοινωνικής Διάστασης και δεδομένων σχετικά με την κινητικότητα του προσωπικού και των φοιτητών στις συμμετέχουσες χώρες (BFUGSD)» (Communiqué, 2005), μετά τη διάσκεψη στη Λουβέν ανέθεσε τις εργασίες της, για τα επόμενα τρία χρόνια, σε μία νεοσυσταθείσα «Ομάδα Εργασίας Κοινωνικής Διάστασης» της οποίας οι αρμοδιότητες ήταν πιο συγκεκριμένες. Αποσκοπούσαν στην παροχή συγκρίσιμων πληροφοριών σχετικά με τις πρακτικές και τα δεδομένα για την εφαρμογή της Κοινωνικής Διάστασης (προσδιορισμός και ανάλυση των εμποδίων για την Ανώτατη Εκπαίδευση), ανάλυση των δράσεων που αναλήφθηκαν για την αύξηση των επιπέδων ισότητας, και την ανάλυση στρατηγικών για τη διεύρυνση της πρόσβασης στην Ανώτατη Εκπαίδευση (Curaj, 2015). Αναφορικά με την πρόσβαση και τη δικαιοσύνη, οι Υπουργοί δεσμεύονται μόνο να *«αυξήσουν τις προσπάθειές τους στην Κοινωνική Διάσταση για να εξασφαλίσουν ίσες ευκαιρίες στην ποιοτική εκπαίδευση δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στις περιθωριοποιημένες ομάδες»* (Communiqué, 2010). Στο Κοινό Ανακοινωθέν του Βουκουρεστίου (2012), οι Υπουργοί δηλώνουν ότι «το φοιτητικό σώμα που εισέρχεται και αποφοιτά από ιδρύματα Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης πρέπει να αντικατοπτρίζει την ποικιλομορφία των Ευρωπαϊκών πληθυσμών». Για να προωθήσουν αυτόν τον στόχο, οι Υπουργοί κατά τη συνάντησή τους στο Βουκουρέστι το 2012 συμφώνησαν, να *«εντείνουν τις προσπάθειές τους προς τις περιθωριοποιημένες ομάδες για να αναπτύξουν την Κοινωνική Διάσταση στην Ανώτατη Εκπαίδευση, να μειώσουν τις ανισότητες και να παρέχουν επαρκείς υπηρεσίες υποστήριξης φοιτητών, συμβουλευτικές υπηρεσίες και καθοδήγηση, ευέλικτες διαδρομές μάθησης και εναλλακτικές οδούς πρόσβασης, μάθησης»* (European Commission/EACEA/Eurydice, 2015). Το 2015 στο Ερεβάν έγινε η επόμενη Υπουργική συνάντηση η οποία έδωσε ένα στιγμιότυπο της προόδου που σημειώθηκε όσον αφορά την επίτευξη της διεύρυνσης της συμμετοχής. Προκειμένου να προωθηθεί ο στόχος της διεύρυνσης της συμμετοχής, οι υπουργοί συμφώνησαν να *«ενισχύσουν την Κοινωνική Διάσταση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, να βελτιώσουν την ισορροπία μεταξύ των φύλων και να διευρύνουν τις ευκαιρίες πρόσβασης και ολοκλήρωσης συμπεριλαμβανομένης της διεθνούς κινητικότητας, για σπουδαστές από μειονεκτούσες ομάδες»*. Μεταξύ των συγκεκριμένων μέτρων, το Ανακοινωθέν αναφέρει την

υποστήριξη *«των ιδρυμάτων που παρέχουν σχετικές μαθησιακές δραστηριότητες σε κατάλληλα πλαίσια για διάφορους τύπους φοιτητών συμπεριλαμβανομένης της δια βίου μάθησης»*. Έτσι, η ανακοίνωση του Ερεβάν δίνει έμφαση στις ευέλικτες διαδρομές μάθησης και στην ένταξη διαφόρων τύπων φοιτητών, μέσω της αναγνώρισης της προηγούμενης μάθησης (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018). Το ζήτημα της ισότιμης πρόσβασης εμφανίζεται και στην τελευταία διάσκεψη το 2018 στο Παρίσι καθώς οι Υπουργοί δεσμεύονται *«να αναπτύξουν πολιτικές που ενθαρρύνουν και υποστηρίζουν τα ιδρύματα Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης να εκπληρώνουν την κοινωνική τους ευθύνη και να συμβάλλουν σε μια πιο συνεκτική και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνία, ...εξασφαλίζοντας ισότιμη πρόσβαση στην Ανώτατη Εκπαίδευση»* (Communique, 2018).

1.3 Η έννοια «δια βίου μάθηση»

Στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνιας η αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση σχετίζεται, και με τον όρο «δια βίου μάθηση». Στα σεμινάρια που πραγματοποιήθηκαν μετά από το κοινό Ανακοινωθέν της Πράγας, η Κοινωνική Διάσταση περιλαμβάνεται *«ως διάσταση της Διαδικασίας της Μπολόνιας με ιδιαίτερη προσοχή... στη δια βίου μάθηση»* (Zgaga 2003: 51 όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Στο Ανακοινωθέν του Βερολίνου γίνεται αναφορά και στη Κοινωνική Διάσταση της δια βίου μάθησης η οποία επίσης αναλύεται περισσότερο σε σχέση με το Ανακοινωθέν της Πράγας (Kladis, 2004) και τονίζεται η ανάγκη να *«δοθούν περισσότερες και καλύτερες ευκαιρίες σε όλους τους πολίτες ώστε να μπορέσουν, σύμφωνα με τις φιλοδοξίες και τις ικανότητές τους, να ακολουθήσουν δια βίου μαθησιακές οδούς στο επίπεδο της ανώτατης εκπαίδευσης»* (Communique, 2003, σ. 1). Το 2003-2005, πραγματοποιήθηκαν 14 επίσημα Σεμινάρια στο πλαίσιο της Μπολόνιας, δύο εκ των οποίων επικεντρώθηκαν στην Κοινωνική Διάσταση (Bologna Secretariat 2005: 14, όπως αναφέρεται στο (Curaj, 2015)). Το δεύτερο σεμινάριο είχε τίτλο *«Κοινωνική Διάσταση του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης»* διοργανώθηκε από το Γαλλικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, Ανώτατης Εκπαίδευσης και Έρευνας σε συνεργασία με την ESU. Το Σεμινάριο αυτό αναφέρεται *«στην κοινωνική και οικονομική κατάσταση των φοιτητών, συμπεριλαμβανομένων των εμποδίων στην πρόσβαση και την κινητικότητα και λαμβάνοντας υπόψη τους στόχους της δια βίου μάθησης»* (Bologna Secretariat 2005: 21 όπως αναφέρεται στο (Curaj, 2015)).

1.4 Η έννοια «συνθήκες φοίτησης»

Στην προσπάθεια ορισμού της Κοινωνικής Διάστασης φαίνεται ότι ο όρος αυτός σχετίζεται επίσης και με ζητήματα που αφορούν τις συνθήκες φοίτησης και την αποφοίτηση των φοιτητών. Το κοινό Ανακοινωθέν του Βερολίνου επεκτείνεται σε ζητήματα που αφορούν τις συνθήκες φοίτησης στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Τονίζει το ζήτημα της εγκατάλειψης των σπουδών (drop-out), *«την ανάγκη διασφάλισης προϋποθέσεων για κατάλληλες συνθήκες σπουδών και διαβίωσης των φοιτητών, ούτως ώστε να είναι σε θέση να ολοκληρώσουν με επιτυχία τις σπουδές τους στον προβλεπόμενο χρόνο, χωρίς να παρεμποδίζονται σε αυτό από παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο»* (Communiqué, 2003, σ. 1). Στη συνάντηση του Μπέργκεν το 2005, οι Υπουργοί έθεσαν ως στόχο *«[...] να καταστήσουν την ποιοτική Ανώτατη Εκπαίδευση εξίσου προσιτή σε όλους και να υπογραμμίσουν την ανάγκη κατάλληλων συνθηκών για τους σπουδαστές ώστε να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους χωρίς εμπόδια που να σχετίζονται με το κοινωνικό ή οικονομικό τους υπόβαθρο»* (Curaj, 2015). Επίσης στο Ανακοινωθέν του Λονδίνου παρουσιάζεται και ο πιο διαδεδομένος ορισμός που έχει υπάρξει έως τώρα σε σχέση με τα προηγούμενα Ανακοινωθέντα (Curaj, 2015) και θίγει, μεταξύ άλλων, ζητήματα που σχετίζονται με τις συνθήκες φοίτησης και αποφοίτησης, *«Επαναλαμβάνουμε τη σπουδαιότητα του να μπορούν οι φοιτητές να ολοκληρώνουν τις σπουδές τους χωρίς εμπόδια που σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο»* (Communiqué, 2007). Το 2015 στην Υπουργική συνάντηση που πραγματοποιήθηκε στο Ερεβάν οι υπουργοί τονίζουν ότι η διεύρυνση της συμμετοχής δεν αφορά μόνο τη διεύρυνση της πρόσβασης, αλλά και την εξασφάλιση της επιτυχίας των ατόμων που εισέρχονται στην Ανώτατη Εκπαίδευση (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018).

1.5 Η έννοια «προσωπική ανάπτυξη»

Τα τελευταία χρόνια η Κοινωνική Διάσταση δίνει μεγάλη έμφαση στην προσωπική ανάπτυξη του κάθε φοιτητή. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Ανακοινωθέν του Λονδίνου στο περιεχόμενο της Κοινωνικής Διάστασης προστίθεται και η έννοια της προσωπικής ανάπτυξης των ατόμων, που συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Στο κοινό Ανακοινωθέν του 2007 αναφέρεται ότι *«η Ανώτατη Εκπαίδευση πρέπει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, στη μείωση των ανισοτήτων και στην αύξηση του επιπέδου γνώσεων, δεξιοτήτων και*

ικανοτήτων στην κοινωνία. Επομένως, η πολιτική θα πρέπει να στοχεύει στη μεγιστοποίηση του δυναμικού των ατόμων από την άποψη της προσωπικής τους ανάπτυξης και της συμβολής τους σε μια βιώσιμη και δημοκρατική κοινωνία της γνώσης» (Communiqué, 2007). Επομένως παρουσίασε με μεγαλύτερη ακρίβεια το όραμα της Διαδικασίας της Μπολόνιας σχετικά με τους στόχους της Ανώτατης Εκπαίδευσης που τονίζουν όχι μόνο τις πτυχές της ισότητας, αλλά και εκείνες που σχετίζονται με τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (Curaj, 2018). Κατά την περίοδο 2007-2009 η Κοινωνική Διάσταση προάγει την προσωπική ανάπτυξη του φοιτητή, η οποία με τη σειρά της στηρίζει την ανάπτυξη της οικονομίας της γνώσης της Ευρώπης (Bologna Secretariat 2009: 8, όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Ο ρόλος αυτός θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν ορισμένες κοινωνίες της Ευρώπης, οι τεχνολογικές αλλαγές και ο παγκόσμιος ανταγωνισμός (Kooij, 2015), (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018). Σύμφωνα με την τελευταία συνάντηση των Υπουργών το 2018 στο Παρίσι η Ανώτατη Εκπαίδευση είναι αναγκαίο να παρέχει στους φοιτητές και άλλους εκπαιδευόμενους ευκαιρίες για προσωπική ανάπτυξη καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής καθώς με αυτό τον τρόπο ενισχύει τις προοπτικές απασχόλησης και τους παροτρύνει να γίνουν ενεργοί πολίτες στις δημοκρατικές κοινωνίες. Οι Υπουργοί «δεσμεύονται να αναπτύξουν πολιτικές που ενθαρρύνουν και υποστηρίζουν τα ιδρύματα Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης να εκπληρώνουν την κοινωνική τους ευθύνη και να συμβάλλουν σε μια πιο συνεκτική και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνία, ενισχύοντας τη διαπολιτισμική κατανόηση, την εμπλοκή των πολιτών και την ηθική ευαισθητοποίηση...» (Communiqué, 2018).

1.6 Οι μετατοπίσεις στο περιεχόμενο της έννοιας της Κοινωνικής Διάστασης χρονολογικά (2001-2019)

Αξιοσημείωτες είναι οι μετατοπίσεις στην έννοια της Κοινωνικής Διάστασης. Στο κοινό Ανακοινωθέν του Βερολίνου το 2003 η Κοινωνική Διάσταση έχει ως στόχο να εξισορροπήσει την ανταγωνιστικότητα με την κοινωνική συνοχή (Zgaga 2003: 79 όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Με το Ανακοινωθέν του Λονδίνου προστίθεται και η σημασία της προσωπικής ανάπτυξης των ατόμων, που συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας δημοκρατικής κοινωνίας (Communiqué, 2007). Κατά την περίοδο 2007-2009, αναφέρθηκε ο εξισορροπητικός ρόλος της Κοινωνικής Διάστασης, με μεγαλύτερη έμφαση στην οικονομική του σημασία. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, με την προώθηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης χωρίς αποκλεισμούς, η Κοινωνική Διάσταση

συμβάλλει στην αύξηση του αριθμού των εργαζομένων υψηλής ειδίκευσης, γεγονός που ενισχύει μια ανταγωνιστική οικονομία (Tausz & Gyöngyösi 2008: 12, όπως αναφέρεται στο (Kooij, 2015)). Η επόμενη Υπουργική συνάντηση το 2010 στη Βουδαπέστη και στη Βιέννη, αποτέλεσε ένα πολύ σύντομο έγγραφο απογραφής. Οι Υπουργοί αποδέχθηκαν ότι η Κοινωνική Διάσταση αποτελεί βασικό στοιχείο της διαδικασίας της Μπολόνιας (Curaj, 2015) και εξέφρασαν τη δέσμευσή τους για τους στόχους που συμφωνήθηκαν σχετικά με αυτή το προηγούμενο έτος (2009), στο Ανακοινωθέν της Λουβέν. Δυστυχώς, και παρά τη σημαντική διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής από την πρώτη αναφορά στην Κοινωνική Διάσταση, το επίκεντρο της Διακήρυξης του Βουκουρεστίου το 2012 ήταν πολύ στενότερο, καθώς επικεντρώθηκε κυρίως στη σχέση μεταξύ της Κοινωνικής Διάστασης και των αναγκών της αγοράς εργασίας (Curaj, 2015). Το 2015 στο Ερεβάν έγινε η επόμενη Υπουργική συνάντηση η οποία επικεντρώθηκε στην επίτευξη του στόχου της διεύρυνσης της συμμετοχής (Communiqué, 2015). Σύμφωνα με την τελευταία συνάντηση το 2018 στο Παρίσι το ενδιαφέρον στρέφεται και πάλι στην προσωπική ανάπτυξη του φοιτητή (Communiqué, 2018). Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται επιγραμματικά οι αλλαγές αυτές.

Πίνακας 1: Μεταβολές του περιεχομένου της Κοινωνικής Διάστασης ανά Communiqué

Communiqué	Έτος	Αλλαγές στο περιεχόμενο του όρου «Κοινωνική Διάσταση »
Πράγα	2001	<ul style="list-style-type: none"> • Κινητικότητα- φοιτητών, εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού • Συμμετοχή των φοιτητών στην Ανώτατη Εκπαίδευση
Βερολίνο	2003	<ul style="list-style-type: none"> • Μείωση κοινωνικών ανισοτήτων- εξισορροπητικός ρόλος • Πρόσβαση • Κινητικότητα-μεταφορά δανείων και υποτροφιών • Δια βίου μάθηση
Μπέργκεν	2005	<ul style="list-style-type: none"> • Αποφοίτηση-ολοκλήρωση σπουδών χωρίς εμπόδια που σχετίζονται με το κοινωνικό ή οικονομικό τους

		υπόβαθρο.
Λονδίνο	2007	<ul style="list-style-type: none"> • Προσωπική ανάπτυξη του ατόμου- δημοκρατική κοινωνία
Λουβέν	2009	<ul style="list-style-type: none"> • Εξισορροπητικός ρόλος – έμφαση στην οικονομία • Διεύρυνση συμμετοχής περιθωριοποιημένων ομάδων
Βουδαπέστη-Βιέννη	2010	<ul style="list-style-type: none"> • Διεύρυνση της πρόσβασης
Βουκουρέστι	2012	<ul style="list-style-type: none"> • Έμφαση στις ανάγκες της αγοράς εργασίας
Ερεβάν	2015	<ul style="list-style-type: none"> • Διεύρυνση συμμετοχής
Παρίσι	2018	<ul style="list-style-type: none"> • Προσωπική ανάπτυξη των φοιτητών – κοινωνική συνοχή

Μετά την ολοκλήρωση αυτής της ενότητας φαίνεται ότι, από το 2001 έως και την τελευταία συνάντηση το 2018, η Κοινωνική Διάσταση εισήχθη το 2001 στη Διαδικασία της Μπολόνιας ως μια γενική έννοια και στην συνέχεια κατά τη διάρκεια των συναντήσεων στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Μπολόνιας και των Σεμιναρίων που πραγματοποιήθηκαν, συσχετίστηκε με άλλες έννοιες και το περιεχόμενό της αναφερόταν σε πιο εξειδικευμένα ζητήματα.

2. Η Κοινωνική Διάσταση σήμερα

Στην ενότητα αυτή περιγράφεται, το αν και κατά πόσο υλοποιείται η Κοινωνική Διάσταση σήμερα και για ποιους λόγους δεν αποτελεί προτεραιότητα ως θέμα στην ατζέντα της Μπολόνιας. Πιο συγκεκριμένα η Κοινωνική Διάσταση είναι ένα από τα ζητήματα της Διαδικασίας της Μπολόνιας, που δεν έχει αναπτυχθεί αρκετά (Scott, 2015), γεγονός που οφείλεται τόσο σε αδυναμίες του ίδιου του ορισμού της όσο και στην αδυναμία των κρατών-μελών που συμμετέχουν στην Διαδικασία της Μπολόνιας, να αναπτύξουν και να υλοποιήσουν στόχους με σκοπό την προώθηση και ανάπτυξη της Κοινωνικής Διάστασης. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά αυτοί οι λόγοι.

2.1 Η υλοποίηση της Κοινωνικής διάστασης σήμερα

Σε σύγκριση με άλλους τομείς εργασίας του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, η Κοινωνική Διάσταση αναπτύσσεται αργά. «*Η Κοινωνική Διάσταση δεν αποτελεί γενικά ένα σημαντικό στοιχείο για την πολιτική της Ανώτατης Εκπαίδευσης*». Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν επιτεύγματα όσον αφορά την Κοινωνική Διάσταση (Curaj, 2015). Σύμφωνα με τις Εθνικές Ενώσεις Φοιτητών, φαίνεται να έχει βελτιωθεί η αντίληψη της σπουδαιότητας της Κοινωνικής Διάστασης μεταξύ των κυβερνήσεων και των φορέων της Ανώτατης Εκπαίδευσης, ιδιαίτερα χάρη στις προσπάθειες των ίδιων των συνδικάτων, αλλά πρέπει να γίνουν πολλά ακόμα (ESU, 2018). Ωστόσο, οι φοιτητές εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν φραγμούς στην πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση. Οι φοιτητές που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό εκπαιδευτικό υπόβαθρο είναι πιο πιθανό να εισέλθουν σε ανώτατη εκπαίδευση με καθυστέρηση. Η δια βίου μάθηση δεν αποτελεί πραγματικότητα για τους φοιτητές σε πολλές χώρες. Εκτός από τους φραγμούς στην πρόσβαση, φοιτητές αντιμετωπίζουν επίσης δυσκολίες στην ολοκλήρωση των σπουδών τους. (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018). Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπροσώπων των φοιτητών για το αν έχει σημειωθεί πρόοδος στις χώρες τους σχετικά με την Κοινωνική Διάσταση από το 2015, φαίνεται ότι η πρόοδος δεν έχει επιτευχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό. «Τίποτα δεν άλλαξε», δήλωσαν 7 χώρες όπου η Κοινωνική Διάσταση έχει αναφερθεί είτε ως χαμηλή προτεραιότητα είτε ως προτεραιότητα (Πολωνία, Ισλανδία, Ελβετία, Βέλγιο, Λευκορωσία, Ουγγαρία και Ουκρανία), «χειρότερα» δήλωσε η Δανία. Από την άλλη πλευρά ενθαρρυντικά στοιχεία για μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με το θέμα δήλωσαν 16 χώρες και την ύπαρξη συζήτησης για στρατηγικές Κοινωνικής Διάστασης δήλωσαν 18 χώρες. Ωστόσο, ακόμη και τα πιο θετικά στοιχεία δεν αποτελούν αρκετή πρόοδο από την πλευρά των φοιτητών. Για παράδειγμα, ήδη από το 2015 στην Εσθονία, τη Σερβία, τη Μάλτα, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Αρμενία, την Ιρλανδία και τη Γαλλία, αναφέρθηκαν εθνικοί στόχοι για την Κοινωνική Διάσταση. Τρία χρόνια αργότερα, οι εθνικοί στόχοι αναφέρονται μόνο σε 9 επιπλέον χώρες (Πορτογαλία, Λουξεμβούργο, Ρουμανία, Αυστρία, Νορβηγία, Μολδαβία, Κροατία, Ισπανία και Σουηδία), γεγονός που δείχνει ότι 27 χώρες εξακολουθούν να μην διαθέτουν εθνικούς στόχους για την προώθηση της Κοινωνικής Διάστασης (ESU, 2018). Παρά τις δεσμεύσεις που επαναλήφθηκαν σε πολλά υπουργικά Ανακοινωθέντα, μόνο μερικές χώρες έχουν θεσπίσει μέτρα τα τελευταία χρόνια για τη βελτίωση των

συνθηκών πρόσβασης και ολοκλήρωσης στην Ανώτατη Εκπαίδευση. (European Commission/EACEA/Eurydice, 2018, p. 15). Συμπερασματικά, υπάρχει κάποια ενδεικτική τάση βελτίωσης όσον αφορά την αναγνώριση της σημασίας της Κοινωνικής Διάστασης σε ολόκληρη την Ευρώπη, αλλά η συνολική κατάσταση εξακολουθεί να είναι ανεπαρκής (ESU, 2018).

2.2 Οι λόγοι που η Κοινωνική Διάσταση δεν αποτελεί προτεραιότητα στην ατζέντα της Μπολόνιας σήμερα

Ο Ευρωπαϊκός Χώρος Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι ένα σύνολο χωρών διαφορετικών μεταξύ τους, ιδίως όσον αφορά την απασχόληση και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αυτό εγείρει το ερώτημα εάν μπορεί να υπάρχει κάτι που ονομάζεται «Κοινωνική Διάσταση», καθώς αυτό θα σήμαινε ότι υπάρχει μια ενιαία κοινωνική πραγματικότητα στο εύρος των κρατών μελών του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό αποτελεί βασική αιτία της μη εφαρμογής της Κοινωνικής Διάστασης τα τελευταία χρόνια (Curaj, 2015). Επιπλέον, οι χώρες οι οποίες συμμετέχουν στην Διαδικασία της Μπολόνιας είναι διαφορετικές ως προς τις τοπικές συνθήκες, τις ανάγκες και τις απαιτήσεις, γεγονός που καθιστά αδύνατο να συμφωνήσουν κάτω από ένα συγκεκριμένο κοινό σχέδιο δράσης για την Κοινωνική Διάσταση το οποίο να είναι ιδανικό για όλες. Στο Ανακοινωθέν της Λουβέν, οι Υπουργοί συμφώνησαν να αναπτύξουν εθνικά σχέδια δράσης τα οποία για πρώτη φορά θα ενθάρρυναν τα κράτη να σκεφτούν τις δικές τους εθνικές και τοπικές απαιτήσεις και ευκαιρίες. Ωστόσο, αυτή η συμφωνία δεν υιοθετήθηκε από όλες τις χώρες ώστε να προσδιοριστεί μια Κοινωνική Διάσταση στις χώρες τους. Μέχρι σήμερα, μόνο εννέα χώρες έχουν ακολουθήσει τέτοιες στρατηγικές, αν και υπάρχουν ορισμένοι συγκεκριμένοι στόχοι πολιτικής όσον αφορά τη στήριξη ή τα συναφή μέτρα σε άλλες χώρες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, EACEA, Eurydice 2014). Ακόμα μελετώντας τον ορισμό της Κοινωνικής Διάστασης όπως αυτός παρουσιάζεται στο Ανακοινωθέν του Λονδίνου, φαίνεται ότι δημιουργούνται ορισμένα ερωτήματα. Ποιος εισέρχεται στην Ανώτατη Εκπαίδευση; Τι αποτελεί την «ποικιλομορφία των πληθυσμών» ή, με άλλα λόγια, την ποικιλομορφία της Ευρώπης που πρέπει να αντικατοπτρίζεται στην ανώτατη εκπαίδευση; Ποια είναι τα εμπόδια για την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών; Και ποιοι είναι οι παράγοντες που διαδραματίζουν ρόλο στην αποφοίτηση; Αντιπροσωπεύεται πραγματικά η ποικιλομορφία και στους τρεις κύκλους σπουδών; Αυτά είναι τα βασικότερα ζητήματα που μπορούν να προβληθούν με βάση τον ορισμό της Κοινωνικής Διάστασης. Ωστόσο,

ακόμα και ο στόχος που καθορίστηκε στο Ανακοινωθέν του Λονδίνου είναι τόσο φιλόδοξος αλλά και νεφελώδης. Ορισμένες από τις ερωτήσεις ,για παράδειγμα, ποιος εισέρχεται στην ανώτατη εκπαίδευση, μπορεί να απαντηθεί με τα στοιχεία που παρέχονται τακτικά από την EUROSTUDENT και τις εκθέσεις του EURYDICE. Ωστόσο άλλα ερωτήματα εξακολουθούν να είναι δύσκολο να απαντηθούν και έχουν ως αποτέλεσμα τη συνεχή επανάληψη του στόχου για τη συλλογή περισσότερων ή / και βελτιωμένων στοιχείων στα Υπουργικά Ανακοινωθέντα (EHEA 2003, 2005, 2007, 2009, 2012b).

Επίλογος

Συνοψίζοντας φαίνεται ότι η έννοια της Κοινωνικής Διάστασης από το 2001 έως και την τελευταία συνάντηση, όπως φαίνεται στο δεύτερο κεφάλαιο, έχει συσχετιστεί με διάφορες έννοιες οι οποίες έχουν εξελιχθεί. Ο όρος «κινητικότητα», για παράδειγμα, στην αρχή αναφέρεται στην δυνατότητα μεταφοράς φοιτητών, εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού, ενώ στο κοινό Ανακοινωθέν του Βερολίνου το 2003 πέρα από αυτή τη μεταφορά οι Υπουργοί τόνισαν και την ανάγκη μεταφοράς των φοιτητικών δανείων και υποτροφιών. Στην επόμενη συνάντηση το 2005 στο Μπέργκεν ορίζεται και ομάδα παρακολούθησης για την καλύτερη μελέτη διαφόρων θεμάτων μεταξύ των οποίων και η κινητικότητα. Το 2007 στο Λονδίνο ορίζεται και ομάδα εργασίας αποκλειστικά για την κινητικότητα. Το περιεχόμενο του όρου «Κοινωνική Διάσταση» μεταβάλλεται συνεχώς με το πέρασμα των χρόνων και ο ρόλος που έχει να διαδραματίσει ο όρος αυτός μετεξελίσσεται και αποδίδει μεγαλύτερη έμφαση σε διαφορετικά χαρακτηριστικά του Ενιαίου Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε περιόδου, γεγονός που καθιστά δύσκολο τον ακριβή ορισμό του. Συμπερασματικά, δεν είναι εφικτό να συνταχθεί ένας ορισμός που να είναι πλήρης και να περιλαμβάνει όλες τις πτυχές που εμπεριέχονται στο περιεχόμενο του όρου «Κοινωνική Διάσταση». Τέλος η Κοινωνική Διάσταση έχει υποστεί αλλαγές με το πέρασμα των χρόνων αλλά μόνο ως προς την σπουδαιότητά της και την σημασία της για τον Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης. Δεν παρατηρείται το ίδιο ως προς τον βαθμό στον οποίο υλοποιείται από τα κράτη γεγονός που οφείλεται τόσο στην ίδια τη φύση της Κοινωνικής Διάστασης, η οποία είναι προβληματική όσο και στην αδυναμία των κρατών να δεσμευτούν και να θέσουν στόχους για την επίτευξη της Κοινωνικής Διάστασης.

Βιβλιογραφία

- Curaj A., (2018). *European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies*. Springer International Publishing.
- Curaj A., (2015). *The European Higher Education Area: Between Critical Reflections and Future Policies*. Springer International Publishing.
- Communiqué. (2001). *Towards the European Higher Education Area*. Prague: meeting of European Ministers in charge of Higher Education.
- Communiqué. (2003). *Realising the European Higher Education Area*. Berlin: Conference of Ministers responsible for Higher Education.
- Communiqué. (2005). *The European Higher Education Area: Achieving the Goals*. Bergen: Conference of European Ministers Responsible for Higher Education.
- Communiqué. (2007). *Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalized world*. London: Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process.
- Communiqué. (2010). *Budapest-Vienna Declaration on the European Higher Education Area*. Budapest-Vienna: Ministers responsible for higher education.
- Communiqué. (2015). *Yerevan Communiqué*. Yerevan: The Ministers responsible of Higher Education.
- Communiqué. (2018). *Paris Communiqué*. Paris: The Ministers responsible for higher education.
- ESU. (2007). *Bologna with Student Eyes*. London, UK.
- ESU. (2009). *Bologna with Student Eyes 2009*. Leuven, Belgium.
- ESU. (2012). *Bologna with Student Eyes 2012*. Brussels.
- ESU. (2015). *Bologna with Student Eyes 2015*. Brussels.
- ESU. (2018). *Bologna with Student Eyes 2018*.
- European Commission/EACEA/Eurydice. (2015). *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission/EACEA/Eurydice. (2018). *The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Kladis, D. (2004). *Η Κοινωνική Διάσταση στη Διαδικασία της Μπολόνιας και η πορεία από την Μπολόνια στην Πράγα και από την Πράγα στο Βερολίνο*. Στο Δ. Γράβαρης

Ν. Παπαδάκης (επιμ), Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική μεταξύ κράτους και αγοράς. Αθήνα: Σαββάλας.

Kooij, Y. (2015). *European Higher Education Policy and the Social Dimension: A Comparative Study of the Bologna Process*. New York: Palgrave Macmillan.

Ríos, C. (2011, Fall 1). *European Higher Education and the Process of Change*. *International Research and Review: Journal of Phi Beta Delta*, σ. 9-12.

Scott, A. C. (2015). *The European Higher Education Area: between critical reflections and future policies*. Springer.

Zgaga, P. (2015, June). *The social dimension in the European Higher Education Area*. Ανάκτηση από Researchgate: https://www.researchgate.net/publication/309538378_The_social_dimension_in_the_European_Higher_Education_Area.